

THE ELDERLY – AN ASSET OR A HINDRANCE TO CREATING NEW OPPORTUNITIES FOR SOCIAL DEVELOPMENT

Pr. Assist. Prof. Evgeniya Bratoeva, PhD

Department of Management and Social Activities,
Faculty of Business and Management
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 887 243807
E-mail: ebratoeva@uni-ruse.bg

Pr. Assist. Prof. Silviya Beloeva, PhD

Department of Management and Social Activities
Faculty of Business and Management
University of Ruse “Angel Kanchev”
Phone: +359 889205663
E-mail: sbeloeva@uni-ruse.bg

Abstract: *The aging of the population has various perspectives in social perception. It involves rethinking social approaches in demographic, social, political, and economic terms, as well as health and social support. The World Health Organization's 'active older living' concept has shaped international and European policy discourse. The aim is to understand how population aging can create new opportunities for societies, such as the contribution of the growing number of older people as consumers and producers to socio-economic development and innovation. Age discrimination is a common phenomenon that stigmatizes the elderly and combines discrimination on other grounds. This harms people's opportunities, participation, health, and well-being and manifests in different contexts. Providing digital literacy training for seniors can help them avoid social isolation and access essential services and information. These would contribute to promoting a fulfilling and active life in good health by older people.*

Keywords: *Aging, Age Discrimination, Well-Being, Stigmatization, Social Isolation, Social Services*

JEL Codes: *I30, I38, J14*

ВЪВЕДЕНИЕ

Старееенето на населението е явление, за което социалното възприятие се е развивало исторически в няколко перспективи. В световен план през последните години се отчита трайна тенденция на намаляване на раждаемостта и увеличаване на средната продължителност на живота, в резултат на което се увеличава броя на възрастните хора. Това поражда проблем с намирането на най-добрите решения, така че общностите да не са изправени пред постоянен дисбаланс. Застаряването на населението изисква многоизмерно преосмисляне на социалните подходи в демографски, социален, политически, икономически план и по отношение на здравето и социалното подпомагане.

Доминирането на възрастно население в демографската структура на ЕС е с дългосрочни последици и изисква действия, които да гарантират основните права на личността без и ограничаване на всички форми на ейджизъм. По данни на Евростат до 2060 г. средната продължителност на живота ще се увеличи с 8,5 години за мъжете (до 84,5 г.) и с 6,9 години за жените (до 89 г.), с относително малки различия между държавите членки по отношение на очакваната продължителност на живота в добро здраве (Евростат, 2019). В политическите дебати на ЕС и на държавите - членки се коментира приноса на възрастните хора към икономическите резултати на общността, предприемачеството и насърчаването на трансфера на знание и развитието на междупоколенчески бизнеси (Shvab, S., J Murzina, D Pavlov, 2023); (Murzina, J., D Pavlov, 2022) с всичките си натрупани знания и опит (Съвет на Европейския съюз, 2021).

Възрастните и старите хора са сред най-уязвимите групи от обществото. Осигуряването на висококачествена грижа за тях е сред важните цели на всички държави-членки. В тази връзка са разработени множество подходи за осигуряване на дългосрочна грижа. През последните години страните-членки натрупаха богат опит в предоставянето на услуги, насочени към този вид потребители, като приоритетна за Общността е непрекъснатата модернизация на спектъра от услуги и формите на подкрепа за стари хора за да се отговори в пълен обем на техните потребности.

В тази връзка целта на доклада е да се разбере как застаряването на населението може да създаде нови възможности за обществата, като например приноса на нарастващия брой възрастни хора като потребители и производители за социално-икономическото развитие и иновациите.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Възрастните хора не са хомогенна група. Те имат разнообразни потребности, предпочитания и възможности през целия си живот. Възрастта е фактор, който ги поставя в ситуация на уязвимост, спрямо останалите групи от обществото. В обичайните случаи основата на това са: характерните за възрастовата група здравословни проблеми – физически и психически; бедност; възрастова дискриминация; упражнено насилие; социална изолация; ранно напускане на пазара на труда; ограничен достъп до услуги.

Растящият дял на възрастните хора в обществото неизменно води и до социално-икономически промени. Като ключово предизвикателство пред европейските правителства се очертават значителните изменения в размера и структурата на населението в работоспособна възраст със сериозна рефлексия върху пазара на труда, изразена в намаляване на броя на населението в трудоспособна възраст, увеличаване на коефициента на възрастова зависимост. По-високите равнища на участие на пазара на труда на по-възрастно население означава и намаляване на предлагането на свежа работна сила с потенциал за кариерно развитие и реализация със поне средносрочна перспектива, която да осигури стабилен ръст на БВП, зависещ най-вече от повишаването на производителността (European Commission, 2021). С повишаването на коефициента на възрастова зависимост финансовата тежест върху работещите хора се увеличава. Коефициентът на възрастова зависимост не отчита, че не всички хора на 65 и повече години вече не са икономически активни и че не всички хора в „трудоспособна възраст“ непременно работят. По-дългата продължителност на живота и повечето години в добро здраве най-вероятно ще доведат до това, че хората ще остават на пазара на труда за по-дълго. Освен това увеличаването на броя на учащи висше образование млади хора намалява дела на хората в трудоспособна възраст, които са активни на пазара на труда (освен ако не учат в друга държава, но тогава те няма да бъдат считани за част от потенциалната работна сила). От друга страна, увеличаването на броя на по-възрастните хора би могло да стимулира разширяване на сектора на услугите (особено такива като туризъм и рекреационни дейности, креативни индустрии), при условие че тези лица са в добро здраве и разполагат с финансови средства, за да плащат за такива услуги. По този начин би могло да се създадат допълнителни възможности за развитие на бизнеси, насочени именно към тези индустрии с фокус върху потенциала на възрастните хора да бъдат техни потребители.

В едно застаряващо общество, от друга, е също толкова вероятно да се наблюдава тенденции като нарастване на необходимостта от здравни грижи, увеличаване на риска от социално изключване и дискриминация по възраст. Концепцията за „активен живот на възрастните хора“, въведена от Световната здравна организация, е широко използвана при оформянето на политическия дискурс в търсене на по-добро разбиране за обстоятелствата, при които застаряването на населението би могло да създаде нови възможности за обществата (като например приноса на нарастващия брой възрастни хора – като потребители и производители за социално-икономическо развитие и иновации). Тя е транспонирана и в политиката на България спрямо възрастните хора чрез *Националната стратегия за активен живот на възрастните хора в България 2019 – 2030 г.* (НСИ, ILN & FRA, 2021, с.

13-14). Индексът на активния живот на възрастните хора на Икономическата комисия за Европа на Организацията на обединените нации (ИКЕ на ООН) е инструментът, който оценява капацитета на възрастните хора да живеят активно чрез показатели, разделени в четири области: заетост; участие в обществото; независим, здравословен и сигурен начин на живот; и възможности и подходяща среда за активен живот. В настоящият доклад ще бъдат разгледани само някои от проекциите на застаряването на населението и управленските предизвикателства, които те пораждаат.

Бедност и финансово положение

Финансовата несигурност в напреднала възраст може да доведе до бедност и други форми на социално изключване, като най-често жените, са изложени на висок риск от бедност и десоциализация. Средните доходи на възрастното население са по-ниски от тези на общото население. Социалните трансфери, по-специално пенсиите, имат значителна роля за намаляване на дела на изложените на риск от бедност възрастни хора. По този показател се установяват значителни различия в отделните страни-членки на ЕС, произтичащи от много критерии, които определят доходите и жизнения стандарт на възрастните хора в различните държави.

Сред причините за постоянно влошаващия се стандарт на живот на възрастните хора в България и тяхното съществуване под прага на бедността, е крайно неадекватният размер на пенсиите. Качеството на живот допълнително деградира когато системната липса на финансови ресурси е съпътствана от други фактори, типични за възрастта като хронични заболявания, трайни увреждания, системно недохранване или непълноценно такова, самотно живеене и изоставяне, ограничени възможности за социален и културен живот. Повече от една трета от хората на 65 и повече години в България са в риск от бедност, което е с над 12% повече от средния дял за страната. Рискът от бедност засяга диспропорционално хората на 75 и повече години, жените, ромите, хората, живеещи сами, както и тези живеещи в селски райони. Според проучването през 2020 г. в България има значителна разлика в степента на риск от бедност сред възрастните хора между двата пола, като нивата са 27,9% за мъжете и 41,8% за жените. Разликата между половете по отношение на заетостта и доходите в трудоспособна възраст води до разлика по отношение на размера на пенсиите в полза на по-възрастните мъже (МС, 2020, с. 18). Най-високият процент на риск от бедност през 2020 г. в България е сред възрастните роми (76,5%), следвани от турската (59,7%) и българската (33,2%) етническа група. Най-висок е рискът от бедност за възрастните хора, живеещи сами – ситуация, с която се сблъскват 72,2% от едночленните домакинства, състоящи се от лице на възраст 65 и повече години. Разликата между хората, живеещи в градски и селски райони, също е съществена като около 30 % от хората, живеещи в градски райони, са изложени на риск от бедност сравнено с повече от 50 % от същата група в селски райони. Според Евростат това явление е по-често срещано в източните и южните части на ЕС, докато в Западна Европа делът на населението, което е изложено на риск от бедност или социално изключване, е особено висок сред хората, живеещи в градовете (Eurostat, 2016).

Такива проекции на бедността водят до загуба на контрол върху важни житейски решения и усещане за отчуждение. Те засягат както качеството на живот на отделните лица, така и справедливостта и солидарността в обществото като цяло. В конкретния случай на възрастните хора това означава, че наред с бедността, влошаването на здравето и нарушените връзки със семейството бедността е основа трайно възприятие за непотребност и усещане за социално изключване (НСИ, 2022, с.11).

Здраве

Динамиката на остаряване води до структурни и функционални изменения в човешкото тяло, които повишават риска от заболяване. На ниво ЕС правото на здраве е регламентирано чрез Европейската социална харта. По данни на Евростат през 2021 г. броят на годините здравословен живот при раждане се оценява на 64,2 години за жените и 63,1 години за мъжете в ЕС, което представлява приблизително 77,4 % и 81,7 % от общата продължителност на живота за жените и мъжете. В държавите-членки на ЕС очакваната продължителност на живота при раждане за жените през 2021 г. варира между 75,1 години в

България до 86,2 години в Испания; разлика от 11,1 години. Подобно сравнение при мъжете показва, че най-ниското ниво на очаквана продължителност на живота през 2021 г. също е регистрирано в България 68,0 години, а най-високото в Швеция 81,3 години; диапазон от 13,3 години (Евростат, 2023). Много възрастни хора са изправени пред постепенното влошаване на тяхното здраве, дълготрайни ограничения в обичайните им дейности и здравословни проблеми вследствие на дегенеративни причини, като например хронични заболявания или увреждания.

Според Националната стратегия за активен живот на възрастните хора в България 2019 - 2030 българите имат по-лош здравен статус и по-лоши показатели за психично здраве в сравнение с останалите държави - членки на ЕС. В България се отчитат по-ниски от средните за ЕС стойности по редица показатели на Индекса за активен живот на възрастните хора, като здравен статус, покриване на потребностите от здравна и дентална грижа и възможности за независим живот (МС, 2019). Като основни причини са посочени увеличаващите се хронични заболявания и влошения здравен статус на населението, които нарастват с напредване на възрастта в по-голяма степен, в по-голяма степен в сравнение с останалите държави членки. 36,4% от хората на възраст 65 - 74 години съобщават, че са в добро или много добро здраве, това се отнася само за 14% от хората на 75 и повече години. Възрастните мъже, които възприемат здравето си за добро или много добро (30,1%), са повече от жените (25,4%). Делът на възрастните хора, които възприемат здравето си като добро или много добро, е по-нисък сред живеещите сами (21,2%) и изложените на риск от бедност (18,2%). Делът на хората на 65 и повече години със силни дълготрайни ограничения в ежедневните си дейности поради здравословен проблем е 8,6%. Близко 70% от населението в риск от бедност имат хронични здравословни проблеми. Според данни от третата вълна на европейското здравно интервю от 2019 г., проведено в България от НСИ, най-честите хронични заболявания сред българското население са: високо кръвно налягане (29,7%), увреждания, засягащи долната част на гърба или други хронични нарушения на гърба (10,4%), исхемична болест на сърцето или стенокардия (7%) и диабет (6,9%) (НСИ, 2020).

Общо 4,2% от българското население на възраст 65 и повече години съобщава, че има непосредствени нужди от медицинска помощ поради финансови пречки, проблеми с разстоянието или транспорта и/или дълги списъци на чакащи. Честотата на съобщаване на незадоволени потребности е по-висока сред хората в риск от бедност. Според данни на Евростат от 2019 г. ситуацията е подобна и в много държави - членки на ЕС, където е много по-малко вероятно по-млади хора да съобщят за неудовлетворени потребности поради бедност отколкото по-възрастните.

Данни на НСИ за 2020 година показват, че с напредване на възрастта българските граждани правят по-чести консултации с общо практикуващ лекар (ОПЛ) – 79,3% от лицата на възраст 65-74 години и 86,7% от хората над 75 години са се консултирали поне веднъж годишно. Хората над 65 години посещават зъболекар значително по-рядко, отколкото лекар. За визириания период едва 18,7% от хората над 75 години и 27,5% от жителите на възраст 65 - 74 години са посетили стоматолог. Само 19,4% от възрастните хора в риск от бедност са били на зъболекар през посочената година срещу 26,6% от тези, които не са в риск от бедност. Като основна причина за това е факта, че преобладаваща част от стоматологичните услуги са частично или изцяло платени.

Здравословните проблеми в следствие на остаряването, комбинирани с намаляването на приходите на пенсионерите представляват риск, комплициран с ограничената наличност и достъпност на здравни услуги особено в малките населени места. Закономерно делът на възрастни хора, имащи потребност от медицинска помощ, на която здравната система не може да отговори адекватно, и изпитващи ограничения в извършването на обичайни дейности поради здравословни проблеми, е значително по-висок от средния за България. Достъпът до здравни услуги представлява особено предизвикателство за възрастните хора, които са в риск от бедност, принадлежат към ромската общност или живеят в селски райони (НСИ, ILN & FRA, 2021, с.38).

Социално изключване, дискриминация и сигурност

Социалното изключване обикновено се описва като сложен процес с много измерения, при който хората са лишени от достъп до права, възможности и ресурси, които обикновено са достъпни за членовете на други групи, и които са от основно значение за социалната интеграция и зачитането на правата на човека. То включва липса или отказ на достъп до ресурси, права, стоки и услуги и невъзможност за участие в нормалните взаимоотношения и дейности, достъпни за мнозинството от хората в едно общество, независимо дали в икономическата, социалната, културната, или политическата сфера (Levitas, R. et all, 2007). По този начин социалното изключване обхваща не само материалните лишения, но и липсата на свобода или контрол върху важни решения, както и чувството на отчуждение. То засяга както качеството на живот на индивидите, така и справедливостта и сплотеността на обществото като цяло (United Nations, 2016). В конкретния случай на възрастните хора това означава, че не само бедността, но и влошаването на здравето или прекъснатите връзки със семейството се очаква да бъдат основни фактори за усещането за изключване от обществото. Дискриминацията срещу възрастните хора и делът на възрастните хора, които продължават да бъдат част от общността, са индикатори за социалното включване и нивото на междуличностна свързаност, което възрастните хора могат да поддържат. Усещането за сигурност се определя от това доколко в безопасност се чувстват хората на местата, където живеят. Трите елемента определят т.нар. „благоприятна среда“ за живот. Според Световната здравна организация тази среда има за цел да осигури остаряване при оптимално здраве, стимулиране на приобщаването и осигуряване на благополучие в напреднала възраст. Тя е свързана с адаптиране на физическата и социалната среда към нуждите на възрастните хора с различни способности и потребности. Докато поддържащата физическа среда се фокусира върху компоненти като външна среда, транспорт и мобилност и жилища, социалните измерения на благоприятната за възрастта среда обхващат области като социална активност, социално включване и недискриминация, в т.ч. и гражданска ангажираност и заетост (WHO, 2017).

Въпреки че правната уредба на ЕС забранява основаната на възраст дискриминация, тя е често явление, свързано със стигматизирането на възрастните хора, което се комбинира с други форми на дискриминация. Сложността на проявите на ейджизъм изискват всеобхватни междусекторни подходи и ангажираност на всички равнища на обществото. Възрастовата дискриминация оказва отрицателно въздействие върху възможностите, степента на участие, здравето и благосъстоянието на хората и се проявява в различен контекст, като например пазара на труда, местната общност, социалната среда, потребителското общество, политическите сфери и медиите (Съвет на Европейския съюз, 2021, с.3).

През 2020 година при хората над 65 години на риск от социално изключване са изложени 22,1% - около два пъти повече от всички останали възрастови групи. Нивото е най-високо сред хората на 75 и повече години. По-възрастните жени са по-заstraшени в сравнение мъжете от попадане в такава ситуация, като разликата е 4,4 процентни пункта, а делът на социално изключени ромите през 2020 г. в България, е 30,5% (НСИ, 2022, с. 67).

Според данните на Проучването за доходите и условията на живот (SILC) на ЕС за 2018 г. средният процент за ЕС на лицата (над 16-годишна възраст), които нямат от кого да поискат нематериална помощ, е 9,2%. Едни от най-високите средни нива са измерени в България (19,3%), като с възрастта този дял нараства още повече – над 20% за хората на 65 и повече години (Eurostat, 2021). През 2020 година 15,5% от лицата над 65 години в България съобщават, че не могат да се обърнат към роднина, приятел или съсед за нефинансова помощ. (НСИ, ILN & FRA, 2021, с.68). Като се има предвид връзката между бедността и социалното изключване, не е изненадващо, че хората, изложени на риск от бедност, са били много по-склонни да се чувстват изключени от обществото, отколкото хората с по-високи доходи. Социалното изключване е пряко свързано и с липсата на „социална подкрепа“, т.е. с наличието на практическа, морална и финансова подкрепа от семейството и приятелите (Helliwell, John F., Richard Layard, & Jeffrey Sachs, 2013).

Според Световната здравна организация половината световно население е дискриминационно настроено срещу възрастните хора. Отрицателните нагласи невини са

резултат от съзнателно изключване на възрастните хора, а могат просто да са признак на липса на информираност (WHO, 2017). Според доклад на Евробарометър българите са най-малко толерантни към ромите и са най-толерантни към младите хора, възрастните хора и хората с увреждания (European Commission, 2019).

Изследване на НСИ показва, че хората над 65 години се чувстват в най-ниска степен дискриминирани по какъвто и да е признак в сравнение с лицата във всички останали възрастови групи. Това може да се дължи и на факта, че над половината от тях съобщават, че са запознати, че съществува правна рамка, която забранява дискриминацията, основана на цвета на кожата, етническият произход или религията, но слабо познават антидискриминационните закони. Хората на възраст 65-74 години демонстрират по-високо ниво на информираност от тези на възраст 75 и повече години, което може да се дължи на факта, че с възрастта хората срещат все повече бариери пред активното социално участие и поддържането на високо ниво на информираност за актуалните обществени проблеми и събития (Goll, J.C., Charlesworth, G., Scior, K. & Stott, J., 2015). Хората, самоопределящи се като роми, са по-наясно с антидискриминационната правна рамка вероятно поради факта, че са най-уязвими към неравно третиране на различни основания НСИ & FRA (2020).

По отношение на достъпа до определени услуги (магазини, транспорт и здравеопазване), делът на лицата от различните възрастови групи е равнопоставен. Данни от проучване на НСИ показват, че през 2020 година над 40% от лицата в България на възраст над 65 години не притежават банкова сметка, като с по-голяма численост са представителите на женския пол. Като причини за това мнозинството от хората в България посочват недостатъчното ниво на доходи, твърде скъпите финансови услуги, липсата на доверие във финансовите институции и фактът, че финансовите институции се намират твърде далеч (European Commission, 2021).

Сигурност и безопасност

Сигурността се определя като усещане за безопасност, докато човек се разхожда в района, в който живее. Този показател отразява концепцията за „страх от престъпност“. На индивидуално ниво може да се очаква, че хората, които са били жертви на престъпление, ще изпитват повече страх. Регионите с по-голям брой престъпления логично са определени като по-малко сигурни. Въпреки широкото медийно отразяване на темата за престъпността и факта, че борбата с битовата престъпност е един от основните приоритети на прокуратурата, в България няма публично достъпни официални количествени данни за действителния брой на възрастните хора, станали жертви на престъпления. Според Евростат през 2019 г. делът на хората в България, съобщили за престъпления, насилие или вандализъм в квартала си (20,2%), е най-високият в ЕС.

Според данни от проучване на НСИ и FRA от 2020 година 21,4% от възрастните хора (на 65 и повече години) се чувстват несигурни да се разхождат сами в своя квартал (населено място), което е почти два пъти повече от дела на хората във всяка друга възрастова група (НСИ, ILN & FRA, 2021).

Четене на книги

Колкото по-дълго хората запазват когнитивните си функции незасегнати, толкова по-активен, независим и пълноценен живот биха могли да водят. Смята се, че показателят „четене на книги“ е тясно свързан със запазването на добрите когнитивни функции при възрастните хора. Показателят е свързан още с нивото на образование. То може да повиши мотивацията за четене на книги и обратно, честото четене може да повиши стремежите за придобиване на по-висока степен на образование.

Делът на хората, които не четат книги, е показателен за степента на социално включване на възрастните хора. Предполага се, че четенето на книги е една от психически стимулиращите дейности, която може да намали когнитивния спад в напреднала възраст (Sörman, D.E., Ljungberg, J.K. & Rönnlund, M. 2018). Колкото по-добри са когнитивните функции на човек, толкова по-голяма е възможността му да бъде активен член на обществото. По данни на Евростат през 2016 г. България е поделяла с Гърция последното място в ЕС по разходи за вестници, книги и канцеларски материали Eurostat (2018). НСИ

докладва през 2022 г., че 51,8 % от българите на възраст 25 - 64 години не са прочели нито една книга през последната година, като най-голям е дялът на лицата във възрастовите групи 35-54 г. и 55-64 години (НСИ, 2023). Изследване на НСИ и FRA от 2020 г. показва, че 8,8% от хората на възраст 65 и повече години изобщо не четат. Това представя ниско ниво на информираност и получаване на информация единствено по вербален начин (НСИ, ILN & FRA (2021).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Застаряването на населението е явление в целия ЕС с дългосрочни социалноикономически и демографски последици, което е свързано с предизвикателства и възможности и изисква действия навсякъде в ЕС, позволяващи на възрастните хора да се ползват от основните си права и да реализират пълния си потенциал. В политическите дебати на равнището на Съюза и във все по-голям брой държави членки се подчертава приносът на възрастните хора към всички аспекти на обществото: от икономическите резултати до насърчаване на ученето и трансфера на знания и добри практики между поколенията. Въпреки постигнати значителни успехи в борбата с бедността сред възрастните хора, широко прието е, че те са изложени на висок риск от бедност и социално изключване. Доходите на възрастните хора са по-ниски от тези на общото население, но независимо от ниските доходи следва да се отчита факта, че индивидите имат развито умение за по-равномерното разпределение на доходите в напреднала възраст. Ейджизмът е често явление и се свързва със стигматизирането на възрастните хора като непотребни консуматори, а възрастовата дискриминация оказва отрицателно въздействие върху възможностите, степента на участие, здравето и благосъстоянието им като има многоаспектни проявления.

От съществено значение е системите за социална закрила на държавите-членки на ЕС да бъдат адаптирани към съвременните условия, за да покрият нуждите на всички възрастови групи (и в частност – на възрастните хора) по адекватен и устойчив начин. Социалната изолация при възрастните хора може да бъде предотвратена чрез насърчаване на формиране и развитие на дигитални умения и грамотност. Това би позволило по-лесен достъп до културни и развлекателни дейности, до стоки и услуги, нови форми на социално включване, достъп до информация за рехабилитация, лечение и социални услуги (Venelinova, N., 2022). Всички те биха способствали за насърчаване на един пълноценен и активен живот в добро здраве от страна на възрастните хора.

БЛАГОДАРНОСТИ

Тази работа е подкрепена от Министерство на образованието и науката по Националната програма за научни изследвания „Млади учени и постдокторанти - 2“.

REFERENCES

Евростат (2023). *Статистика за годините на здравословен живот*. Достъпно на: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Healthy_life_years_statistics#Healthy_life_years_at_age_65 (посл. пос на 30.09.2023 г.)

Евростат (2019). *Застаряваща Европа*, Достъпно на: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-02-19-681> (посл. пос на 30.09.2023 г.)

МС (2019). *Национална стратегия за активен живот на възрастните хора в България 2019 – 2030 г.* Достъпно на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/national-agieng-strategy-2019-2030.pdf> (посл. пос. на 30.09.2023)

МС (2020). *Национална стратегия за насърчаване на равнопоставеността на жените и мъжете за периода 2021 - 2030 г.*, публ. 30 декември 2020, Достъпно на: https://www.mod.bg/bg/doc/ravnopostavenost/20210119_National_strategy_2021-2030.pdf (посл. пос. на 30.09.2023)

НСИ (2023). *Население според четене на книги по пол, възраст, образование, статус в заетостта и местоживее*. Достъпно на: <https://www.nsi.bg/bg/content/3691/> (посл. пос на 30.09.2023 г.)

НСИ &FRA (2020). *Ключови показатели за социално включване и основни права в България*, София, Национален статистически институт. Достъпно на: https://www.noveleee.bg/wpcontent/uploads/2022/09/Using_data_in_policy_process_report_BG_2022_09_09.pdf (посл. пос. 30.09.2023 г.)

НСИ (2020). *Европейско здравно интервю: вълна 3 – 2019, окончателни данни*. Публ. на 08.07.2021 г., Достъпно на: <https://www.nsi.bg/bg/content/18876/> - [Zdr_7.2.2-EHIS2019.xls](#) (посл. пос. на 30.09.2023)

НСИ (2022). *Тематичен доклад за възрастните хора. Ключови показатели за социално включване и основни права в България*. Достъпно на: https://www.noveleee.bg/wp-content/uploads/2022/09/Sustoianie_na_vuzrastnite_hora_-bg.pdf (пос. на 30.09.2023).

НСИ, ILN &FRA (2021). *Тематичен доклад за възрастните хора. Ключови показатели за социално включване и основни права в България*. Програма: Местно развитие, намаляване на бедността и подобро включване на уязвимите групи 2014-2021. Проект: Нови подходи за генериране на данни за трудно достижими групи от населението, изложени на риск от нарушаване на техните права. Достъпно на: https://www.noveleee.bg/wpcontent/uploads/2022/09/Sustoianie_na_vuzrastnite_hora_bg.pdf (посл. пос. 30.09.2023)

Съвет на Европейския съюз (2021). *Заклучения на Съвета относно интегрирането на въпросите на застаряването в публичните политики*. Брюксел, 12.03.2021 г., Достъпно на : <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6976-2021-INIT/bg/pdf> (пос. на 30.09.2023)

European Commission (2019). *Special Eurobarometer 493: Discrimination in the European Union*, Bulgaria Factsheet. Available at: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2251> (Last visited on 30.09.2023)

European Commission (2021). *Study on EU Payment Accounts Market*, Luxembourg, Publications Office. Directorate-General for Financial Stability, Financial Services and Capital Markets Union. https://finance.ec.europa.eu/publications/study-eu-payment-accounts-market_en (Last visited on 30.09.2023)

European Commission (2021). *The 2021 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2019-2070)*, Luxembourg, Publications Office of the European Union. Available at: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2021-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2019-2070_en (Last visited on 30.09.2023)

Eurostat (2016). *Urban Europe — statistics on cities, towns and suburbs — poverty and social exclusion in cities*, 30 юни 2016 г. Statistical books. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7596823/KS-01-16-691-EN-N.pdf/0abf140c-ccc7-4a7f-b236-682effcde10f?t=1472645220000> (Last visited on 30.09.2023)

Eurostat (2018). *World Book Day*, Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20180423-1> (Last visited on 30.09.2023)

Eurostat (2021). *Unmet Health Care Needs Statistics*, Data extracted in: November 2022. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Unmet_health_care_needs_statistics (Last visited on 30.09.2023)

Eurostat (2021). *Improving the understanding of poverty and social exclusion in Europe*. Edited by anne-catherine guio, eric marlier and brian nolan. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/13572235/KS-02-21-459-EN-N.pdf/7ea44bc6-4b1b-fc5c-e6c9-ed8bc42a4f0c?t=1634563482314> (Last visited on 30.09.2023)

Goll, J.C., Charlesworth, G., Scior, K.& Stott, J. (2015). *Barriers to Social Participation among Lonely Older Adults: The Influence of Social Fears and Identity*. PLoS ONE 10(2): e0116664. Available at: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0116664> (Last visited on 30.09.2023)

Helliwell, John F., Richard Layard, & Jeffrey Sachs, (2013). *World Happiness Report 2013*. New York: UN Sustainable Development Solutions Network. Available at: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2013/WorldHappinessReport2013_online.pdf (Last visited on 30.09.2023)

Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd-Reichling, E. and Patsios, D. (2007), *The multi-dimensional analysis of social exclusion*, Bristol, University of Bristol. Available at:

<https://repository.uel.ac.uk/download/469129f180d3060ed6707d32474ae3d29ac0b9635ca197-58f989a09936a3a319/1819926/multidimensional.pdf> (Last visited on 30.09.2023)

Murzina, J., D. Pavlov (2022). Psychological Support within the Family as a Factor Stimulating the Development of Family Business. International May Conference on Strategic Management – IMCSM22, pp.377-382

Shvab, S., J. Murzina, D. Pavlov (2023). Entrepreneurial Awareness and Intentions to Have a Family Business. International May Conference on Strategic Management – IMCSM23 May 25, 2023, Bor, Serbia, Volume XIX, Issue (1), (2023), pp.474-479

Sörman, D.E, Ljungberg, J.K. & Rönnlund, M. (2018). Reading Habits Among Older Adults in Relation to Level and 15-Year Changes in Verbal Fluency and Episodic Recall. *Front. Psychol.* 9:1872. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01872 Available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.01872/full> (Last visited on 30.09.2023)

Venelinova, N. (2022). A Framework for Establishing an Observatory for Social Innovations and Interactions: The Crossroad of the Divergent and Convergent Approach in Reconsidering Community Ecosystems. Reports Awarded with "Best Paper" Crystal Prize 61st Annual Scientific Conference - University of Ruse and Union of Scientists, Bulgaria, pp.80-88

United Nations (2016). *Leaving no one behind: the imperative of inclusive development*. Report on the World Social Situation 2016. Department of Economic and Social Affairs. United Nations New York, 2016. Available at: <https://www.un.org/esa/socdev/rwss/2016/full-report.pdf> (Last visited on 30.09.2023)

United Nations. (n.d.) *World Population Ageing: 1950 – 2050*, Available at: <http://www.un.org/esa/population/publications/worldageing19502050/> (Last visited on 30.09.2023)

WHO (2017). *Age-friendly environments in Europe: A handbook of domains for policy action*, World Health Organisation. Regional Office for Europe Available at: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/334251/9789289052887-eng.pdf?sequence=1> (Last visited on 30.09.2023)